

Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів)

Юрій Федорович Прадід

*Крымский факультет Национального университета внутренних дел
Стевена, 14, Симферополь, Крым, Украина, 95053
тел.: + 38 (0652) 51-81-79
e-mail: univ@pb216.crimea.com*

Прадид Юрій Федорович - родился 24 мая 1956 г. на Львовщине. В 1980 г. закончил филологический факультет Симферопольского госуниверситета, 1989 г. - аспирантуру при Днепропетровском госуниверситете, 1997 г. - докторантуру при Институте украинского языка НАН Украины (Киев). В 1990 г. защитил кандидатскую диссертацию по специальности "украинский язык", в 1997 г. - докторскую диссертацию по специальностям "украинский язык" и "русский язык" на тему «Проблемы фразеологической идеографии (на материале украинского и русского языков)». С 2001 г. - профессор. В 1989 - 1998 г.г. работал в Симферопольском университете в должности ассистента, доцента, профессора, заместителя декана факультета. В настоящее время заместитель начальника по научной и редакционно-издательской работе Крымского факультета Национального университета внутренних дел,

заведующий кафедрой украиноведения и языковой подготовки. Подполковник милиции. Заместитель председателя специализированного ученого совета по защите докторских диссертаций при Таврическом национальном университете им. В.И. Вернадского, член такого же совета при Днепропетровском национальном университете. Опубликовал более 70 научных работ, в том числе монографию «Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)» (1997), «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» (1994), «Краткий русско-украинский и украинско-русский словарь наиболее употребительных оборотов: Сфера делового общения» (1998), «Краткий русско-украинский и украинско-русский словарь: Крымско-татарские фамилии, имена, отчества» (2000).

В предлагаемой публикации обосновывается факт существования наравне с лексическим фразеологического значения. На примере фразеологизмов, соотносимых с именами существительными, описываются принципы интерпретации значения фразеологизмов в словарях. Обобщения и выводы строятся с учетом анализа наиболее важных трудов украинских и русских языковедов по этой проблематике.

У пропонованій публікації обґрунтовується факт існування нарівні з лексичним фразеологічного значення. На прикладі фразеологізмів, що співвідносяться з іменниками, описуються принципи інтерпретації значення фразеологізмів у словниках. Узагальнення та висновки будуються з урахуванням аналізу найважливіших праць українських і російських мовознавців з цієї проблематики.

In this given publication the fact of existence of the phraseological meaning is motivated on the same level as the existence of the lexical one. On the example of idiomatic expressions, which can be correlated with the nouns, the principles of interpretation of the meanings of idiomatic expressions are described in the dictionaries. Generalizations and conclusions are made with the consideration of analysis of the most important works of Ukrainian and Russian linguists.

Ключові слова і вирази: фразеологізм, фразеологічне значення, тлумачення значення, іменникові фразеологізми.

Проблеми, пов'язані з вивченням специфіки фразеологічного значення, давно стали предметом пильної уваги з боку дослідників мови. Але й сьогодні доводиться констатувати, що низка принципових положень досі не знайшла свого остаточного розв'язання в лінгвістичній науці. Навіть термінів на позначення поняття **фразеологічне значення** налічується понад 10. Деякі мовознавці пропонують взагалі відмовитися від самого терміна **фразеологічне значення**, мотивуючи це тим, що його специфіка, "--- відмінність від лексичного й основи типологічної класифікації залишаються, як і раніше, неясними" [7, с. 183-184]. Такої ж думки дотримується і Молотков О.І., який вважає, що "термін лексичне значення фразеологізму видається найбільш вдалим для позначення його номінативного значення (так само як і слова) ---" [11, с. 22]. Однак більшість учених останніми роками схиляються до думки, що слово і фразеологізм - якісно різні мовні одиниці, кожна з яких має своє специфічне значення. Іншими словами вважається незаперечним фактом вирізнення на рівні з лексичним фразеологічного значення (див. роб.: 3; 4, с. 133-144; 5, с. 19-23; 6, с. 12-20 та ін.).

У фразеологічному значенні, як і в лексичному, розрізняються три аспекти: денотативний, сигніфікативний і конотативний. Денотативний аспект виражає співвіднесеність фразеологізму з предметами і явищами навколишнього світу, їх ознаками, властивостями тощо. Під сигніфікативним аспектом фразеологічного значення розуміємо обсяг інформації, що несе фразеологізм стосовно позначуваного ним елемента дійсності, тобто зміст узагальненого поняття, реалізованого в значенні фразеологізму. Конотативний аспект виражає ставлення суб'єкта до предметів, явищ тощо навколишнього світу, їх оцінку - позитивну чи негативну. Отже, на відміну від сигніфікативного конотативний аспект значення фразеологізму часто позначає не реальні властивості предметів, явищ тощо, а властивості, якими наділяє їх людина. Тому фразеологічне значення, на думку Телії В.М., має подвійний характер: з одного боку, воно здатне вичленяти об'єкт позначення (денотативно-сигніфікативний аспект), з другого - нести інформацію про ставлення мовця до позначуваного об'єкта (конотативний аспект) [13, с. 15].

Учені не раз звертали увагу на той факт, що якщо в лексичному значенні денотативний і сигніфікативний аспекти є важливішими, а конотація виступає в ньому периферійною ознакою, то при формуванні фразеологічного значення провідна роль належить конотативному аспектові [1, с. 20; 5, с. 9; 8, с. 11 та ін.]. Говорячи про зв'язок денотативного, сигніфікативного і конотативного аспектів фразеологічного значення, Алефіренко М.Ф. зауважує, що "експресивно-модальні й оцінювально-емоційні елементи не доповнюють предметно-логічну інформацію фразеологічного значення, а утворюють разом з ним діалектичну єдність, оскільки сам процес пізнання виражених фразеологічною семантикою реалій носить емоційно-інтелектуальний характер" [1, с. 19-20].

Немає сумніву в тому, що точне тлумачення значення фразеологізму значною мірою визначає успіх побудови як словникової статті, так і словника загалом. "Пошуки точних і тонких смислорозмежувальних дефініцій при тлумаченні фразеологізму, - пише Бабкін О.М., - одна з найскладніших та найвідповідальніших сторін у роботі над фразеологічним словником" [2, с. 24]. Ця проблема не є новою. Значно раніше неї звернув увагу Щерба Л.В., правда, говорячи про труднощі, пов'язані з тлумаченням лексичних значень: "Всім, проте, відомо, як важко формулювати ці значення в тлумачних словниках: це здавна становить найслабкіше їх місце і здавна ведуться суперечки про найкращі методи визначення значень" [16, с. 76].

Тлумачення значення фразеологізму складається з двох частин - визначуваної і визначальної, між якими "в ідеалі стоїть знак рівності" [14, с. 62]. Визначальна частина має містити мінімум відібраних властивостей предмета, явища, ознаки тощо, який дає можливість розуміти значення визначуваного [14; 6, с. 46]. Тлумачення значення фразеологізму повинно підлягати правилам визначення понять у формальній логіці. Воно "має бути точним, чітким та лаконічним: його слід формулювати, уникаючи надміру важких конструкцій та канцелярських мовних зворотів" [3, с. 38]. Невиправдане звуження чи розширення змісту фразеологізму може стати причиною викривлення його значення. Необхідно уникати при тлумаченні фразеологізму слів, які є компонентами фразеологізму, що тлумачиться [6, с. 71; 5, с. 48], слів, що супроводжують фразеологізм [11, с. 135], інтерпретації за допомогою ідіоматичних зворотів [3, с. 38; 5, с. 48].

При описі значення фразеологізму у словнику необхідно враховувати і граматичний аспект. "Досить часто словникові дефініції, - зауважує Бабкін О.М., - стають не лише переконливішими, але навіть єдино правильними, якщо за ними відчувається граматичний каркас" [4, с. 20]. Характер тлумачення та

його зовнішня форма, наголошують учені, зумовлюються синтаксичною функцією фразеологізму [11, с. 242: 15, с. 8 та ін.].

Фразеологізми більш-менш чітко вписуються в систему частин мови, хоч мають специфіку в порівнянні зі словом. При співвіднесеності фразеологізмів з частинами мови, вважає Жуков В.П., необхідно враховувати такі граматичні і семантичні властивості фразеологізму, як: 1) спосіб вираження граматично домінуючого компонента, завдяки якому визначається його категоріальне значення; 2) синтаксичну функцію в реченні; 3) семантичні особливості: семний склад, здатність передавати/не передавати оцінне значення; 4) сполучувальні можливості тощо [8, с. 204].

Перераховані вище критерії дозволяють, незважаючи на всю різноманітність фразеологізмів за змістом і формою, згрупувати більшу частину фразеологічного складу мови в такі семантико-граматичні типи або розряди: 1) іменникові (субстантивні), 2) прикметникові (ад'єктивні), 3) дієслівні, 4) прислівникові (адвербіальні), 5) вигуківі.

З погляду співвіднесеності з частинами мови всі фразеологізми умовно можна поділити на дві великі групи: 1) фразеологізми, категоріальні властивості яких визначаються порівняно легко за допомогою граматично опорного компонента. Сюди здебільшого належать фразеологізми, граматичним стрижнем яких є іменники та дієслова; 2) фразеологізми, що мають категоріальні ознаки двох і більше частин мови, внаслідок чого їм властива розпливчатість меж. Це, як правило, фразеологізми, в яких важко або зовсім неможливо вирізнити граматично домінуючий компонент. Співвіднесеність таких фразеологізмів з частинами мови визначається з урахуванням синтаксичної ролі (дет. про це див.: 4, с. 204-210; 6, с. 58-59).

Сказане вище спробуємо проілюструвати на матеріалі іменникових фразеологізмів, які як і іменники, виражають категоріальне значення предметності, мають граматичне значення роду, числа, відмінка, можуть бути суб'єктом, об'єктом дії або предикатом і вживатися в синтаксичній функції підмета, додатка чи іменної частини складеного присудка.

Серед іменникових фразеологізмів переважна більшість утворені шляхом сполучення прикметника (займенника, числівника, дієприкметника) з іменником, причому прикметник, як правило, виступає в препозиції: *наріжний камінь, всяка всячина, перші кроки, стріляний горобець* і под.: рідше - в постпозиції: *верства келебердянська, хліб насущний, скрегіт зубовий* і под.

Іменникові фразеологізми в українській мові представлені ще трьома моделями: 1) сполученням іменника в називному відмінку з іменником у непрямому відмінку (з прийменником чи без нього): *кров з молоком, точка зору, камінь спотикання* і под.; 2) іменником у називному відмінку + прислівником: *душа навстіж, душа нарозпашку* і под.; 3) сполученнями слів з сурядним зв'язком: *альфа і омега, содом і гоморра* і под.

Як свідчить фразеологічна практика, фразеологізми іменникового типу, як правило, тлумачаться за допомогою:

а) іменника: *наріжний камінь* 'снова': *Але ж [згода батька] не наріжний камінь усієї справи! /Газ/. У нас він [вираз] став ніби наріжним каменем у будівництві взаємин, стосунків з людьми на виробництві та й поза ним /Газ/. Тим більше, що питання впирається навіть не в проектну документацію і кошти, хоча саме це спочатку ставилося як наріжний камінь у зміст відмови /Газ/; *альфа і(й) омега* 'основа': *Сахно мала нагоду висловити своє захоплення з ідеально організованої системи штучного зрошення. - О! Це моя альфа і омега! - не без самовдоволення відказав /Ю. Смолич/. Глибина проникнення --- у ті духовні та економічні процеси, які відбуваються саме там [у селі], - ось що має бути альфою і омегою літератури про село /Журн/. *Альфо й омега*, колиско і мавзолею - Земле! З тебе пішов і в тебе вернусь /Б. Олійник/.**

Зауважимо, що у ФСУМі та ФСРЯ фразеологізм *альфа і омега* подається як багатозначний. На нашу думку, таких підстав немає. Друге значення фразеологізму *альфа і омега* 'початок і кінець чогось' укладачі вирізняють під впливом контексту (див. ілюстрації: *[Неофіт-раб:] Що за слово? [Єпіскоп:] Те слово - бог. Він альфа і омега, початок і кінець /Леся Українка/; У неї в мирі нікого нет, кроме него, он один для неї все - закон, родство, природа, начало и конец, альфа и омега ее бытия, все, все /С. Лажечников/; Первым и последним словом, альфой и омегой всей его жизни было, как у всех поэтов, - его собственное я /И. Тургенев/; Вот вам альфа и омега, начало и конец всех дел, имевших цель удовлетворить те или другие общественные обязанности /Г. Успенский/ [ФСУМ, с. 14: ФСРЯ, с. 31]).*

Жуков В.П., досліджуючи фразеологізми іменникового типу, звертає увагу на особливості їх семантичної структури: "У субстантивних фразеологізмів своєрідно відбивається категоріальне значення предметності, яке тісно взаємодіє з оцінним значенням: з підвищенням оцінного значення відповідно послаблюється значення предметності, і навпаки" [8, с. 242]. Ця особливість іменникових фразеологізмів відбивається на формулі тлумачення їх значення. Критерієм її добору може служити синтаксична функція субстантивних фразеологізмів. Найповніше категоріальне значення предметності виявляється в тих фразеологізмів, зауважує Білоноженко В.М., що виступають у ролі підмета або додатка. Конотативний аспект значення таких ФО або ослаблений, або ж взагалі відсутній [5, с. 61];

б) субстантивного словосполучення: **скрегіт зубовний** 'сильний гнів, лють': *Не шкодуй нічого за для перемоги [над фашизмом], визволителю і меснику, загартований у боях, слава тобі! Ти був щедрим на жертви! І страшним громом, і скреготом зубовним висаджував у повітря ти здійснену мрію свою - заводи і фабрики /О. Довженко/;*

в) іменника, поширеного дієприкметниковим зворотом: **муки Тантала** 'страждання, спричинені великим прагненням досягнути мети і осягненням неможливості її здійснення': *Він [Андрій] добре поняв [зрозумів], що замість любові знайшов погорду, --- замість щастя - муки Тантала! /І. Франко/.*

До речі, ФСУМУ та ФСРЯ фіксують і форму **танталові муки** [ФСУМУ, т.1, с. 303; ФСРЯ, с. 255]. Правда, ілюстрація подається тільки в українському словнику: *Отакий і студент: коли від напруження тріщить голова, туго замотана рушником, думаєш - скоріше б кінчалися оці "танталові муки", швидше б отримати жаданий диплом.../В. Сологуб/;*

г) підрядного речення: **як більмо в (на, ув) оці** 'щось таке, що дратує': *Севастополь стояв їм [німцям] на заваді, був більмом на оці /В. Кучер/. І лише одного разу, і то зовсім випадково, вона [Олімпіада] почула, як чоловік збуджено розповідав про Пимона Базалія: - Як більмо в оці, так для мене отой Пимон /А. Шиян/. У нашому селі на повієство не вставай.. Будеш як більмо на оці /Г. Книш/. - Усім я буду як більмо в оці. Хоч як хочете, а й ви підчас засоромитесь при людях мені честь віддати /Г. Квітка-Основ'яненко/.*

Кілька зауважень з приводу опрацювання фразеологізму **більмо на оці** в українських і російських фразеологічних словниках:

1. Спостерігається розбіжність у виборі формули тлумачення значення. ФСУМ тлумачить його як прикметниковий, решта словників - як іменниковий. Враховуючи те, що цей фразеологізм наділений категоріальним значенням предметності, в реченні виступає в ролі іменного присудка, є всі підстави вважати його іменниковим;
2. Компонент **як**, очевидно, варто подавати як факультативний і в українських, і в російських словниках. Сказане ілюструють приклади: - *Лісовики – більмо на оці, чуєш? - строго дивиться Стадницький на управителя. - Коли вже позбудемося їх /М. Стельмах/. Але білий бельведер не давав спати Тихонові. --- Білий бельведер голуб'ятника - більмо на оці /М. Рудь/. Трофим рывком вкинув голову. - Это почто меня? Что я бельмо в глазу? Век в одной бригаде, а теперь меня в чужую. --- Раз надо, так надо... - Ах, так!.. Ну, подожди! Вспомнишь еще Трофима Лобанова /Ф. Абрамов/. Весь мир для него бельмо на глазу, этот мир полон опасностей именно потому, что он является не миром какого-либо единственного интереса, а миром многих интересов /Е. Ильина/;*
3. Безпідставно, на нашу думку, включається в компонентний склад фразеологізму дієслово **бути** у словнику Р.І Яранцева, адже воно разом з фразеологізмом виконує роль складеного іменного присудка: *Силыч был для него бельмом на глазу за то, что удержал в своих руках пальму кулачного первенства /И. Помяловский/;*
4. Фразеологізм **більмо на оці** є моносемічним (ФСУМ подає його як багатозначний). Про це яскраво свідчить ілюстративний матеріал як української мови, так і російської.

Іменникові ФО можуть ускладнену структуру: **сон рябої кобили** 'повне безглуздя, нісенітниця': *А спозранку почав [Гаманюк] стукати в двері і вимагати, щоб його негайно повели до слідчого. Вартовий пожартував: - Розкажеш сон рябої кобили? - То моя справа! - з героїською сміливістю огризнувся Гаманюк /М.Ю. Тарновський/. - Справедливий устій обцини - це ваша фантазія! - вигукнув молодогромадівець. - Рябої кобили сон! - додав другий /Ф. Бурлака/.*

При тлумаченні сигніфікативного аспекту значення іменникових фразеологізмів необхідно враховувати той факт, в якій формі числа - однини чи множини - фразеологізм найуживаніший. Якщо фра-

зеологізм вживається тільки в формі однини чи переважно в формі однини, то сигніфікативний аспект значення має передаватися іменником в однині; коли ж фразеологізм вживається тільки в формі множини чи переважно в формі множини, то сигніфікат його значення має передаватися іменником у множині (пор. подані вище тлумачення значень фразеологізмів *наріжний камінь, альфа і омега, скрегіт зубовий, муки Тантала*).

Отже, викладене вище дає всі підстави говорити про існування особливої семантичної категорії - фразеологічного значення, що має свою специфіку в порівнянні зі значенням лексичним і без урахування якої неможливо визначати та обґрунтовувати принципи інтерпретації значення фразеологізму у фразеологічних словниках тлумачного типу.

Список сокращений

ФСРЯ - Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. - 4-е изд., стереотип. - М.: Русский язык, 1987.

ФСУМ - Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. - К.: Наукова думка, 1993. - Кн. 1-2.

ФСУМУ - Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. - К.: Вища школа, 1984. - Т. 1-2.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. - Харків: Вища школа, 1987.
2. Бабкин А.М. Фразеология и лексикография // Проблемы фразеологии. - М.; Л.: Наука, 1964.
3. Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. - М.; Л.: Наука, 1964.
4. Бабкин А.М. Идиоматика и грамматика в словаре // Современная русская лексикография-1980. - Л.: Наука, 1981.
5. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. - К.: Наукова думка, 1989.
6. Бушуй А.М. Лексикографическое описание фразеологии. - Самарканд, 1982.
7. Гинзбург Р.С. Несколько замечаний о фразеологическом и словообразовательном значении (к вопросу о типологии значения языковых единиц) // Сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза. - М., 1975. - Вып. 91.
8. Жуков В.П. Русская фразеология. - М.: Высшая школа, 1986.
9. Лепешаў І.Я. Лексикографічная распрацоўка народнай фразеалогіі // Весці АН БССР. - 1974. - № 1.
10. Мелерович А.М. Семантическая структура фразеологических единиц в современном русском языке как лингвистическая проблема: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Ленинград, 1983.
11. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. - Л.: Наука, 1977.
12. Ризель Э.Г. К вопросу о коннотации // Сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза. - М., 1978. - Вып. 125.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. - М.: Наука, 1986.
14. Толикина Е.Н. О некоторых правилах толкового словаря // Современная русская лексикография - 1976. - Л.: Наука, 1977.
15. Федоров А.И. Лексикографическая характеристика фразеологизмов, помещенных в словаре // Фразеологический словарь русского литературного языка конца ХУІІІ - ХХ вв. / Под ред. А.И. Федорова. - М.: Топикал, 1995.
16. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике: в 2-х т. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. - Т. 1.